महाराष्ट्रातील आंध या आदिवासी जमातीचे सांस्कृतिक व साहित्यिक योगदान

प्रा.कु.ज्योती विजय काळे
मा.सु.पा. महाविद्यालय मानोरा. जि. वाशीम

प्रस्तावना

भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. येथे अनेक जाती, जमाती, धर्म, प्रांत व परंपरा नांदत आल्या आहेत. या विविधतेत आदिवासी जमातींचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. महाराष्ट्रातील आंध जमात ही अशीच एक प्राचीन व इतिहाससमृद्ध जमात आहे. सातवाहन काळापासून अस्तित्वात असलेली ही जमात आपल्या सांस्कृतिक, धार्मिक, भाषिक आणि साहित्यिक परंपरेमुळे ओळखली जाते. आधुनिक समाजात एकरूप होत असतानाही आंध समाजाने आपली खास ओळख टिकवून ठेवली आहे. त्यांच्या लोकसाहित्य, लोककला, धार्मिक श्रद्धा व भाषिक वैशिष्ट्यांमुळे महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक वैविध्याला अधिक रंगतदार परिमाण लाभते. प्रस्तुत संशोधन पत्रात आंध जमातीचे सांस्कृतिक व साहित्यिक योगदान याचा सर्वांगीण आढावा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संशोधनाचा उद्देश :-

या संशोधनाचा मुख्य उद्देश आंध जमातीच्या सांस्कृतिक व साहित्यिक परंपरांचा शास्त्रीय अभ्यास करून त्यांचे महत्त्व अधोरेखित करणे हा आहे. विशेष उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत –

1. आंध जमातीच्या इतिहास व सामाजिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.
2. लोकसाहित्य, लोककला, धार्मिक परंपरा व दैनंदिन सांस्कृतिक जीवन यांचा सविस्तर आढावा घेणे.
3. मौखिक व लिखित साहित्य परंपरेचे विश्लेषण करून त्यातील भाषिक व साहित्यिक वैशिष्ट्ये ओळखणे.
4. संत मुंगसाजी माउली व इतर आध्यात्मिक व्यक्तिमत्त्वांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
5. आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत आंध समाजाच्या सांस्कृतिक वारशासमोर निर्माण झालेली आव्हाने ओळखणे आणि संवर्धनासाठी उपाय सुचवणे.

संशोधन पद्धती

या संशोधनात गुणात्मक दृष्टिकोन वापरला आहे. संशोधनाच्या विश्लेषणाकरिता पुढील पद्धतींचा अवलंब करण्यात आला –

1. **साहित्य सर्वेक्षण**: आंध जमातीवरील पुस्तके, संशोधन निबंध, विश्वकोश, जर्नल्स, ऑनलाईन स्त्रोत व अभ्यासलेखन यांचा अभ्यास केला.
2. **दुय्यम माहितीचे संकलन**: शोधनिबंध, अहवाल, शासनाचे दस्तऐवज, सांस्कृतिक संस्थांचे प्रकाशन यांचा आधार घेतला.
3. **लोकसाहित्य अभ्यास** : लोकगीते, लोककथा, सुभाषिते व मौखिक परंपरेतील घटकांचे विश्लेषण केले.
4. **सांस्कृतिक विश्लेषण** : धार्मिक श्रद्धा, उत्सव, विधी, वेशभूषा, कला-हस्तकला यांचा तुलनात्मक अभ्यास करून त्यातील वैशिष्ट्ये नोंदवली.
5. **भाषिक विश्लेषण** : मराठी बोलीतील तेलुगू व उर्दू मिश्रणामुळे निर्माण झालेल्या भाषिक शैलीची नोंद घेतली.

या पद्धतींमुळे अभ्यास सर्वांगीण, शास्त्रीय व वस्तुनिष्ठ स्वरूपाचा झाला आहे.

आंध जमातीचा ऐतिहासिक व सामाजिक परिचय :-

आंध जमात मूळत: विदर्भ व मराठवाड्यातील जंगलपट्ट्यात वसलेली आहे. काही संशोधक या जमातीचा उगम आंध्रप्रदेशाशी जोडतात. सातवाहन कालखंडात या जमातीचे अस्तित्व असल्याचे पुरावे सापडतात. त्यांची वस्ती मुख्यतः यवतमाळ, नांदेड, आदिलाबाद (तेलंगणा) तसेच वाशिम, अकोला या भागात आढळते. सामाजिकदृष्ट्या ही जमात शेती, शेतमजुरी, चराई, लाकूडतोड अशा व्यवसायांवर अवलंबून आहे. घरांची रचना मातीच्या भिंती, गवताच्या छपरांवर आधारित असते. पारंपरिक रूढी, नातेसंबंध, वंशपरंपरागत प्रथा यामुळे त्यांचे सामाजिक जीवन एकात्मतेने नांदते.

सांस्कृतिक योगदान :-

आंध जमात ही महाराष्ट्रातील आदिवासी संस्कृतीचा अविभाज्य भाग आहे. त्यांच्या दैनंदिन जीवनशैलीत, श्रद्धा-परंपरांत, उत्सवांमध्ये आणि कलात्मक अभिव्यक्तीत एक वेगळेपणा आढळतो. आंध समाजाचे सांस्कृतिक योगदान केवळ त्यांच्या समाजापुरते मर्यादित नसून, ते महाराष्ट्राच्या बहुविध सांस्कृतिक परंपरेला समृद्ध करणारे आहे.

१. लोकसाहित्य परंपरा :- आंध समाजाचा सांस्कृतिक वारसा लोकसाहित्याच्या विविध प्रकारांतून प्रकटतो.

लोकगीते :

श्रमगीते – शेतात काम करताना सामूहिक पद्धतीने गायली जाणारी गाणी. या गीतांमधून एकोपा आणि सहकार्याची भावना दिसते.

कृषिगीते – पेरणी, कापणी, थ्रेशिंग यांसारख्या कृषिप्रक्रियेशी निगडित गाणी.

व्रतगीते व देवी-देवतांची भजने – धार्मिक विधी व उत्सवांमध्ये गायली जाणारी गाणी, ज्यात मारुती, मरीआई, वाघदेव, खंडोबा यांचे स्तवन केले जाते.

संस्कारगीते – जन्म, विवाह, मृत्यू इत्यादी जीवनसंस्कारांशी निगडित गाणी, जी सामाजिक ऐक्य वृद्धिंगत करतात.

लोककथा व आख्यायिका : पिढ्यान्पिढ्या सांगितल्या जाणाऱ्या या कथांमधून समाजातील शौर्य, नैतिकता व धार्मिक श्रद्धा व्यक्त होतात. उदाहरणार्थ, वाघदेवाच्या संरक्षणाशी निगडित आख्यायिका आजही आढळतात.

लोकनाट्य व कलापथक : आंध समाजात पारंपरिक लोकनाट्य व भजनी मंडळ्या सक्रिय आहेत. यामधून धार्मिक संदेश, सामाजिक समस्या आणि ऐतिहासिक घटना सादर केल्या जातात.

२. धार्मिक परंपरा व श्रद्धा:- आंध समाजाचा धर्म हा प्रामुख्याने निसर्गपूजा आणि स्थानिक देवतांच्या श्रद्धेवर आधारित आहे.

- **दैवतपूजा** : मारुती, मरीआई, खंडोबा, वाघमाई, भवानी, भीमसेन यांसारख्या देवतांची पूजा होते. या देवतांना समाजाच्या संरक्षणकर्त्या मानले जाते.
- **उत्सव-समारंभ** : पावसाळ्याच्या सुरुवातीला केलेली मरीआईची पूजा, कापणीच्या वेळी घेतला जाणारा नृत्य-गोंधळ, तसेच शिवारातील देवळांमध्ये होणारे ग्रामउत्सव हे त्यांच्या धार्मिक जीवनाचे केंद्रस्थान आहेत.
- **संत परंपरा** : संत मुंगसाजी माउली यांचे भजन-कीर्तन आजही समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. त्यांच्या शिकवणुकीत भक्तीबरोबरच समाजसुधारणेचा संदेशही आहे.

३. कला व हस्तकला:- आंध समाजाच्या कला व हस्तकला परंपरेत साधेपणा आणि निसर्गाशी जवळीक आढळते.

- **भित्तिचित्रे व गृहसजावट** : त्यांच्या घरांच्या मातीच्या भिंतींवर रंगीत चित्रे काढण्याची प्रथा आहे. यात झाडे, प्राणी-पक्षी, भूमितीय आकृती यांचा वापर केला जातो.
- **हस्तकला** : गवत, बांबू व लाकडापासून घरगुती वस्तू, टोपल्या व सजावटीच्या वस्तू बनवण्याची परंपरा आहे.
- **वस्त्रसंस्कृती** : पुरुष पारंपरिक धोतर, अंगरखा परिधान करतात तर स्त्रिया नऊवारी साडी व पारंपरिक दागिने घालतात. सण-उत्सवाच्या वेळी रंगीबेरंगी पोशाख समाजातील आनंदोत्सवाचे प्रतीक असतात.

४. नृत्य व संगीत:- नृत्य हे आंध समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनातील आत्मा आहे. गोंधळ, भजनी नृत्य, उत्सवांमध्ये केलेले सामूहिक नृत्य हे त्यांच्या आनंदोत्सवाचे प्रमुख माध्यम आहे. ढोल, ताशा, नागारा, टाळ, झांज यांसारखी वाद्ये वापरली जातात. संगीत आणि नृत्य यांमधून केवळ धार्मिकता नव्हे तर सामूहिक बंध दृढ होतात.

५. सामाजिक प्रथा व जीवनशैली:- आंध समाजाचे सांस्कृतिक जीवन त्यांच्या सामाजिक प्रथांशी घट्ट जोडलेले आहे. विवाह, जन्मोत्सव, मृत्यूसंस्कार या सर्व विधींमध्ये गाणी, नृत्य, सामूहिक जेवण यांचा समावेश असतो. यामुळे एकोपा, समानता व समुदायभावना वृद्धिंगत होते.

साहित्यिक योगदान :-

आंध जमात ही महाराष्ट्रातील एक प्राचीन आदिवासी जमात असून तिची साहित्यपरंपरा केवळ मनोरंजनापुरती मर्यादित नाही, तर ती त्यांच्या सांस्कृतिक स्मृती, सामाजिक अनुभव, धार्मिक श्रद्धा आणि जीवनसंघर्षाचे दस्तऐवजीकरण आहे. आंध समाजाचे साहित्य मुख्यतः मौखिक परंपरेतून आलेले आहे, परंतु आधुनिक काळात शिक्षणाच्या माध्यमातून ते लिखित स्वरूपात जतन होऊ लागले आहे.

१. मौखिक साहित्य :- आंध समाजाचे लोकजीवन गाणी, कथा आणि म्हणींमध्ये गुंफलेले आहे. या मौखिक साहित्याचे काही महत्त्वाचे प्रकार असे आहेत –

लोककथा : नैतिकतेचे धडे देणाऱ्या, वीरश्री जागवणाऱ्या, तसेच दैवतांवरील आख्यायिका सांगणाऱ्या अनेक कथा आंध समाजात प्रचलित आहेत. उदा. वाघदेवाची पूजा कशी प्रचलित झाली याबद्दलच्या कथा.

लोकगीते : श्रमगीत, कृषिगीत, विवाहगीते, देवी-देवतांच्या आराधनेची गीते ही त्यांच्या दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य भाग आहेत. शेतातील काम करताना गायली जाणारी गाणी समाजातील एकात्मता दृढ करतात.

म्हणी व सुभाषिते : साध्या भाषेत आयुष्याचे गूढ सांगणाऱ्या म्हणींमधून त्यांची जीवनदृष्टी व्यक्त होते. उदा. निसर्गाशी जुळवून घेण्याचे महत्त्व, परिश्रमाचे स्थान, सामूहिकतेचे मूल्य यावर भर दिलेला दिसतो.

२. भाषिक वैशिष्ट्ये:-आंध समाजाची भाषा ही मराठी बोलीवर आधारित आहे, पण तिच्यात तेलुगू आणि उर्दू भाषांचे शब्द मोठ्या प्रमाणात आढळतात. हे भाषिक मिश्रण त्यांच्या स्थलांतराच्या इतिहासाशी आणि शेजारील प्रांतांच्या सांस्कृतिक देवाणघेवाणीशी निगडित आहे. त्यामुळे त्यांच्या बोलण्यात एक आगळावेगळा लहेजा व लय दिसतो, जो त्यांच्या साहित्याला विशेष रंगत आणतो.

३. धार्मिक व आध्यात्मिक साहित्य:- आंध समाजातील संत मुंगसाजी माउली यांच्या भजन-रचना, ओव्या आणि कीर्तनपरंपरेतून भक्ती, समता आणि सामाजिक ऐक्याचा संदेश आढळतो. त्यांच्या अभंगासारख्या रचनांतून समाजातील अंधश्रद्धा, अन्याय यांवर टीका आढळते. धार्मिक साहित्य हे लोकांच्या जीवनाला नैतिक दिशा देणारे आहे.

४. सामाजिक वास्तवाचे प्रतिबिंब:- आंध समाजातील मौखिक साहित्य त्यांच्या संघर्षमय जीवनाचे जिवंत दस्तऐवज आहे. जमीन, जंगल, पाणी या नैसर्गिक साधनसंपत्तीभोवती त्यांच्या कथा-कविता गुंफलेल्या आहेत. श्रमाला दिलेले गौरवस्थान, निसर्गाशी साधलेले सुसंवाद,

आणि सामूहिकतेला प्राधान्य हे या साहित्याचे प्रमुख गाभे आहेत.

५. आधुनिक काळातील साहित्यनिर्मिती :- शिक्षणाच्या प्रसारानंतर आंध समाजातील तरुण पिढीने आपले अनुभव आणि संस्कृती लिहून ठेवण्याचा प्रयत्न सुरू केला आहे. संशोधक व लेखकांनी **"आंध जमात लोकसाहित्य आणि संस्कृती"** यांसारखे ग्रंथ लिहिले आहेत. या ग्रंथांमध्ये लोकगीते, आख्यायिका, प्रथा, धार्मिक परंपरा यांचे संकलन व विश्लेषण केले गेले आहे. यामुळे आंध समाजाचे साहित्य केवळ मौखिक मर्यादित न राहता शास्त्रीय पातळीवर मान्यता पावले आहे.

६. आदिवासी साहित्य परंपरेत स्थान :- आंध जमातीचे साहित्य हे महाराष्ट्रातील आदिवासी साहित्य परंपरेचा महत्त्वाचा भाग आहे. गोंड, कोळी, भील या इतर आदिवासी जमातींसारखेच आंध समाजाचे मौखिक साहित्यही भारतीय आदिवासी साहित्याच्या ओळखीमध्ये मोलाचे योगदान देते.

५. आंध समाजाचे धार्मिक व आध्यात्मिक योगदान :- संत मुंगसाजी माउली हे या समाजातील प्रमुख संत मानले जातात. त्यांच्या भजनांमधून भक्ती, समता, आणि आध्यात्मिक चिंतन व्यक्त झाले आहे. धार्मिक परंपरेत वाघदेव, मरीआई, खंडोबा, भवानी या दैवतांची पूजा केली जाते. लोकपरंपरेत देवी-देवतांशी निगडित विधी व श्रद्धा प्रमुख आहेत. या धार्मिक परंपरांमुळे समाजाचे सामाजिक ऐक्य टिकून राहते.

६. **संवर्धन आणि आधुनिक आव्हाने**

आंध जमातीच्या सांस्कृतिक वारशावर आधुनिकीकरण व शहरीकरणाचा प्रभाव दिसू लागला आहे. लोकसाहित्य व मौखिक परंपरा हरविण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. त्यामुळे अनेक शैक्षणिक संस्था, संशोधक व सांस्कृतिक गटांनी या वारशाचे संकलन, लेखन, डिजिटल रेकॉर्डिंग सुरू केले आहे. शासनाने आदिवासी विकास प्रकल्पांतर्गत सांस्कृतिक संवर्धनावर भर दिला आहे. तरीही रोजगार, शिक्षणाची कमतरता, स्थलांतर, सांस्कृतिक उपेक्षा ही आव्हाने आजही टिकून आहेत.

निष्कर्ष :-

आंध जमातीचे सांस्कृतिक व साहित्यिक योगदान महाराष्ट्राच्या वैविध्यपूर्ण संस्कृतीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. लोकसाहित्य, मौखिक परंपरा, धार्मिक श्रद्धा व कलात्मकता यांनी हा समाज समृद्ध आहे. आधुनिक काळात शिक्षण, संशोधन व संवर्धनाच्या प्रयत्नांमुळे या परंपरा जतन होतील आणि नव्या पिढ्यांना प्रेरणा देतील. आंध जमातीचा वारसा केवळ आदिवासी संस्कृतीपुरता मर्यादित नसून तो महाराष्ट्राच्या सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहासाचा अविभाज्य घटक आहे.

संदर्भ सूची :-

1. गायकवाड, वि. रा. (2008). *भारतीय आदिवासी समाज*. पुणे : स्पृहा पब्लिकेशन.
2. भारत सरकार (2011). *भारत जनगणना – महाराष्ट्र : अनुसूचित जमातींची माहिती*. नवी दिल्ली : भारताचे निबंधक व जनगणना आयुक्त कार्यालय.
3. आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (2020). *महाराष्ट्रातील आदिवासी महिलांची स्थिती*. पुणे : महाराष्ट्र शासन.
4. पाटील, प्रा. पी. आर. (2019). *सरकारी योजनांचा आंध जमातीतील महिलांच्या सामाजिक-आर्थिक उन्नतीवरील प्रभाव*, *भारतीय ग्रामीण अध्ययन मासिक*, खंड 9(1), पृ. 73-88.
5. आदिवासी कार्य मंत्रालय (2021). *वार्षिक अहवाल 2020-21*. नवी दिल्ली : भारत सरकार.
6. कुलकर्णी, अ. (2017). *महाराष्ट्रातील आंध जमातीची लोकसंस्कृती व मौखिक परंपरा*. नागपूर : सेंट्रल इंडिया पब्लिकेशन.